
TANULMÁNYOK

HORVÁTH MÁRTA – SZABÓ JUDIT

Régi toposz új köntösben?

A költői igazságosság újabb koncepcióiról

Az igazságosság a nyugati társadalmakban a legerősebb olyan szekuláris érték, amely a javak, a szabadság vagy akár életek feláldozását is legitimálhatja. Az igazságosság megszilárdítása és az igazságtalanság elkerülése a mindennapi gyakorlatok egyik legfőbb motiváló ereje: a legtöbb ember törekszik mássokkal igazságosan bánni, bár individuálisan eltérő mértékben. Melvin Lerner, amerikai pszichológus 1980-as összefoglaló munkájában¹ arra a következtetésre jut, hogy az emberek többsége ragaszkodik egy olyan igazságos világ víziójához, ahol mindenki azt kapja, amit megérdemel. Az emberek hisznek abban, hogy cselekedeteikkel előrelátható módon hatást gyakorolnak a világra, illetve, hogy a cselekvések és a helyzetek valószínűsíthető következményeket vonnak maguk után. Lerner szerint ez a hit alapvető jelentőségű, mivel ez teszi számukra lehetővé egy rendezett világ elképzelését, az ehhez kapcsolódó viselkedés megtervezését és a jó közérzet fenntartását. Az igazságosságba vetett hit eszerint egy olyan fundamentális motiváló erő és gyakorlati vezérlő elv, amely általában akkor sem rendül meg, ha az emberek nap mint nap megtapasztalják, hogy szenvedés és a veszteségek ok nélkül is megtörténnek.

Ezt a hitet és a tökéletes igazságosság ideálját éppen ezért általában nem is a hétköznapi realitás, hanem elsősorban bizonyos fikciók, illetve olyan, jelentőségre szert tevő valóságos történések és személyes élmények táplálják, amelyek esetében a morális elvárások teljesülnek. Ennek az az oka, hogy az igazságos ítélkezés feltételei csak bizonyos kontextusokban adottak: többnyire az elbeszélő szövegekben és egyéb, történeteket közvetítő médiumokban, hiszen a bűnös cselekvést vezérlő szándék a fikcióban sokszor kifürkészhető, a neki megfelelő büntetés kiszabható, illetve végrehajtható. Ha meggondoljuk, ak-

¹ Vö. Melvin LERNER, *The Belief in a Just World: A Fundamental Delusion* (Boston: Springer, 1980).

kor csak a lélekbe való hiteles bepillantás és az egész helyzet mindenféle körülményt magában foglaló áttekintése teremtheti meg a tökéletes ítélkezés esélyét – ami a valóságban csak kivételes körülmények között, esetlegesen személyes érintettség okán képzelhető el, viszont a fiktív történetek olvasói számára ez a lehetőség sok esetben adott. A méltányos elégtétel és a jogos büntetés pedig olyan olvasói, illetve befogadói elvárások, amelyek az elbeszélő szövegeket számunkra ösztönző és élvezhető tevékenységgé avatják.

A költői igazságosság az antikvitástól kezdődően ismert vagy alkalmazott poétikai koncepciónak tekinthető, amely a 17. században normatív poétikai elvvé is vált. Ennek lényege, hogy a mű olyan világot tár az olvasó elé, amelyben kozmikus igazságosság uralkodik, vagyis a cselekedetek és az azokat követő történések relációja normatív jellegű. A költői igazságosság jegyében álló doktrinává alakuló poétikát és azt ezt követő sokszor didaktikusnak ható elbeszéléseket és drámákat a 19. századi művészeti elképzelések általában már nem támogatták, így az igazságosság koncepciója poétikai elvként elveszítette jelentőségét.² A modern irodalomtudomány Martha C. Nussbaum közvetítésével a filozófia felől közelítve fedezte fel újra a költői igazságosság koncepcióját. Nussbaum 1995-ben megjelent *Poetic Justice*³ című könyvével elsősorban a kortárs jog- és politikatudományhoz kívánt egyfajta felhívást intézni, érvei azonban az irodalomtudomány területén találtak igazán termő talajra. Nussbaum arra kívánta felhívni a jogalkotók figyelmét, hogy a regények fontos tapasztalatokkal járulhatnak hozzá a kortárs jogalkotáshoz és egy demokratikusabb közélet feltételeinek megteremtéséhez. A regény ugyanis a műfaj sajátosságaiból adódóan alkalmas a cselekvő ember környezetének részletes és széles körű ábrázolására, ezen túlmenően pedig az emberi psziché, az érzelmek és motivációk kifinomult megjelenítésére, valamint az ember cselekvését befolyásoló tényezők részletekre kiterjedő számbavételére. E sajátosságoknak köszönhetően a regény útmutatást adhat az igazságos ítélkezés szempontjainak körültekintő kidolgozásához, illetve az erkölcsi ítélkezés érzelmi oldalának kidomborításához is, hiszen a regényhősöket jellemzően nem érzelemmentesen ítéljük meg. Az irodalmi fikció esetében kifejezetten hangsúlyos szerepet kapnak az érzelmek, ami Nussbaum szerint a racionális politikatudományos diskurzus ellenpontozását és nélkülözhetetlen kiegészítését jelenti. Nussbaum

² Susanne KAUL, *Poetik der Gerechtigkeit: Shakespeare, Kleist* (Paderborn–München: Fink, 2008), 292f.

³ Vö. Martha C. NUSSBAUM, *Költői igazságszolgáltatás*, ford. PÁPAY György (Budapest: Magyar Művészeti Akadémia, 2021).

ezért az irodalom morális relevanciáját és társadalmi befolyását proklamálva védelmébe veszi a költői igazságosság koncepcióját.

Mindazonáltal egy ezzel szöges ellentétben álló álláspont is erőteljesen jelen van az irodalomtudományos diskurzusban. Ennek egyik jelentős képviselője Susanne Kaul, aki az igazságos történeteket többnyire a közhelyes ízléshez és elvárásokhoz igazodó populáris fikciók körébe utalja, és arra hivatkozik, hogy a nagyobb komplexitást és reflexivitást felmutató irodalmi alkotások mindig is ironikus és szatirikus módon viszonyultak az igazságosság koncepciójához.⁴ Kaul álláspontja tükrözi azt az általános vélekedést, miszerint a költői igazságosság szempontjából a populáris műfajok és a magasirodalom között lényegi különbség mutatható ki: míg előbbi jellemzően kiszolgálja az olvasói igényeket és egy könnyen átlátható jó–rossz ellentétre építi a szereplői konstellációt, addig a romantikától kezdődő szépirodalomban a cselekmény általában nem a megkérdőjelezhetetlen morális értékek mentén szerveződik, a történetek sokkal inkább erkölcsi dilemmákra, méltánytalan társadalmi igazságtalanságokra és ebből fakadó embertelen helyzetekre irányítják az olvasók figyelmét.

A modern irodalomelméleti irányzatokról általánosságban elmondható, hogy a fikcionalitás összefüggésében ritkán vetnek fel morális és etikai kérdéseket, az igazságosság koncepcióit pedig talán még kevésbé tárgyalják. Ha erre mégis sor kerül, akkor a klasszikus művek jellegzetes poétikai elveként tekintenek a költői igazságosságra. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy az ezzel foglalkozó esztétikai, illetve stilisztikai-retorikai értelmezések egy mű-, illetve szövegközpontú fogalommal operálnak, amely az igazságosságot a plot strukturális szervezőelvének, valamint a narratíva konstitutív részének tekinti. Ebben a hagyományos megközelítésben az igazságosság több szinten is megjelenhet: kirajzolódhat a karakterek beszédében, sorsában, egymáshoz való viszonyában, a cselekmény megformálásában vagy a mű esztétikai, stilisztikai és retorikai megalkotottságában. Az igazságosság imént említett esztétikai-stilisztikai-retorikai koncepciója mindazonáltal az utóbbi években túlhaladottá vált, és felváltották egyéb, a kognitív tudományok, a morálpszichológia, a művészeti antropológia és az evolúcióelmélet talaján álló interdiszciplináris magyarázatok. Ezek a költői igazságosságra már nem kizárólag a klasszikus művek toposzaként, a szöveg elemeként vagy a történet szervezőelvének tekintenek. Ennek az az oka, hogy az újabb elméletek perspektívaváltást eszközölnek, és a befogadási folyamatokból kiindulva értelmezik a fogalmat, mégpedig a narratívák bizonyos jegyeihez kapcsolódó olvasói/

⁴ KAUL, *Poetik der Gerechtigkeit...*, 13.

nézői elvárásként, morális projekcióként, illetve vágybeteljesítő érzelmi folyamatként vagy egyszerűen olyan általános normatív koncepcióként, amely nélkül a történetek megértését nem tudnánk megmagyarázni. A *Helikon* jelen számában ezeket az új megközelítéseket kívánjuk bemutatni.

KÖLTŐI IGAZSÁGOSSÁG ÉS IGAZSÁGÉRZET

A költői igazságosság hagyományos felfogásával szemben felhozható legerőteljesebb érv szerint az irodalmi elbeszélésekben és drámákban a legtöbb esetben nem valósul meg az igazságosság, mert a bajkeverők és a hősök jellemzően nem azt kapják, amit tetteik alapján megérdemelnének. Ez a szemlélet a romantikától kezdődően⁵ és elsősorban a szépirodalminak tekintett elbeszélésekre jellemző, amelyek az igazságos világról alkotott elképzelésünket megrendítve az élet igazságtalanságát és a morális rend meghiúsulását mutatják be. Ennek hatására, mint ahogyan fentebb említettük, a modern irodalomtudományban egyre inkább háttérbe szorult a költői igazságosság mint poétikai eszköz vizsgálata, továbbá megkérdőjeleződött az ezen alapuló korábbi poétikai elméletek létjogosultsága. A költői igazságosság kikopott az elméleti diskurzusból.

Az újabb evolúciós pszichológiai, médiapszichológiai és recepcióesztétikai megközelítések ebben változást hoztak, és az irodalmi és populáris fikciókra irányuló befogadási folyamatokban felértékelődött a morális elvárások, normatív ítéletek és érzelmek szerepe, amelynek folyamányaként a költői igazságosság újra az elméleti viták tárgyává vált. Az evolúciós és kognitív megközelítések afirmálják a fogalmat, amennyiben az irodalmi fikcióban megvalósuló igazságosságot a történetolvasás egyik legfőbb motivációjaként azonosítják. Karl Eibl szerint annak igazolására, hogy az olvasók számára mennyire fontos a költői igazságosság, éppen az igazságosság hiányát ábrázoló szövegek nyújtják a legjobb példát. Az olvasó ugyanis ezen történetek olvasásakor fáradhatatlanul próbálja megtalálni azt a bűnként értelmezhető eseményt a hős korábbi cselekedeteiben, amelyre alapozva a hős balsorsát okozó látszólag véletlen fordulat méltó büntetésként értelmezhető.⁶ Mivel a költői igazságosság

⁵ Sebastian DONAT und Roger LÜDEKE, „Zu Geschichte, Formen und Inhalten poetischer Gerechtigkeit”, in *Poetische Gerechtigkeit*, Hg. Sebastian DONAT, Roger LÜDEKE, Stephan PACKARD und Virginia RICHTER, 9–36 (Düsseldorf: Düsseldorf University Press, 2012), 13.

⁶ Karl Eibl az *Ódipusz* elemzésein demonstrálja ezt az értelmezői tendenciát. Eibl tanulmánya jelen folyóirat-számban olvasható: Karl EIBL, „Az értelmet generáló költői igazságosság”, ford. Christiana GULES és SZABÓ Judit, 416–441.

ebben a megközelítésben az ábrázolt világ morális rendjének igazolására törekvő értelmezői tendencia motivációs bázisa, a fogalom az aktuális diskurzusban olyan olvasói elvárásként kerül elő, mely nagyban befolyásolja a szöveg értelmezését, azáltal, hogy irányt szab az üres és meghatározatlan helyek kitöltésének, valamint az oksági tulajdonításnak.

A vonatkozó evolúciós pszichológiai és kognitív poétikai tanulmányok ennek megfelelően azt a kérdést teszik fel, hogy milyen kognitív és érzelmi mechanizmusok, valamint milyen motivációk állnak az igazságosság beteljesülésére irányuló értelmezői munka hátterében. Az irányzat egyik nagyhatású elmélete William Fleschtől származik, aki *Comeuppance*⁷ című könyvében az igazságosságot nem csak a történetmondás egyik fontos elemeként azonosítja, hanem egyenesen a műfaj evolúciós eredetének kulcsát látja benne, és a történetmondás egyetemes elterjedését az igazságosságra irányuló általános emberi motivációra vezeti vissza. Flesch azokra az evolúciós pszichológiai elméletekre támaszkodik, melyek az igazságérzetet a csoportszelekció kontextusában magyarázzák és az altruista viselkedésre vezetik vissza. Ezek az elméletek az altruizmust olyan pszichológiai adaptációnak tekintik, amely nélkülözhetetlen komponense a társadalmiság kialakulásának és fenntarthatóságának. Ez biztosítja ugyanis az együttműködés sikerességét, azáltal, hogy minden áron büntetni igyekszik a csoporton belüli potyautas és önző viselkedést. A csoportos létforma érthető módon csak olyan együttműködési rendszerben valósítható meg, amely a kölcsönösségre épül, és szankcionálja azokat a magatartásformákat, amelyek az egyéni haszonlesést célozzák meg a közösség együttműködésének kihasználásával. Flesch szerint a történetmondás eredetét és relevanciáját a csoporton belüli együttműködés elve felől tudjuk a leginkább megragadni: a történetek központi szerepet töltenek be a különböző magatartásformák felmutatásában és értékelésében, illetve a büntetési koncepciók kialakításában.

Flesch ebben a kontextusban átértékeli az olvasónak az ábrázolt világhoz való viszonyát, és az azonosulás hagyományos poétikai és esztétikai elméleteit elvetve az értékelő megfigyelésben (*monitoring*) határozza meg olvasó és cselekmény kapcsolatát.⁸ Elméletének egyik sarokköve szerint a történetmondás kialakulásában nem az egyénnek az utánzás gyakorlásából eredő szubjektív élvezete a meghatározó, ahogy azt Arisztotelész állította, hanem a közön-

⁷ William FLESCHE, *Comeuppance: Costly Signaling, Altruistic Punishment, and Other Biological Components of Fiction* (Cambridge, Massachusetts–London, England: Harvard University Press, 2007).

⁸ Uo., 18.

ség viszonya az ábrázolt tartalmakhoz. Az utánzás örömenél sokkal fontosabb a mások viselkedésének és sorsának megfigyeléséből fakadó öröm, különös tekintettel a cselekedetek következményeként létesülő események oksági kapcsolataira. Flesch szerint kifejezetten azzal a céllal szeretjük megfigyelni egy másik ember viselkedését, hogy morális értelemben meg tudjuk ítélni, és következtetéseket tudunk levonni abban a tekintetben, hogy érdemes-e vele együttműködni. A szerző meglátása szerint egy egyén két aspektusból kapcsolódik a fennálló erkölcsi viszonyrendszerhez: egyrészt tudatában van annak, hogy részét képezi a morális közösségnek, melynek a normáit be kell tartania, és ha vét ezek ellen, akkor büntetéssel kell számolnia. Másrészt más emberek viszonylatában is szereppel bír, akik ugyancsak részét képezik a morális közösségnek, és hasonlóképpen retorzióval kell szembenézniük, ha megsértik az együttműködést célzó normákat. Egyénileg tehát az első rendszerben cselekvőként, a másikban viszont megfigyelőként veszünk részt.⁹ Flesch ez utóbbira vezeti vissza a fikcionális narratívákba való erkölcsi természetű bevonódásunkat: érdeklődéssel követjük embertársaink cselekedeteit és azokból kibontakozó sorsát, mert örömet okoz számunkra, ha tanúi lehetünk az igazságosság érvényre jutásának, és meglátjuk a jó megjutalmazását, valamint a gonosz megbűnhődését. Ezt az érdeklődést az sem csorbítja, ha nem valós személyek cselekedeteit figyeljük meg, hanem kitalált hősökről olvasunk, mivel az igazságos büntetés megfigyelése mind valós, mind fikcionális környezetben belső jutalmazással, azaz örömmel jár együtt.

Karl Eibl ugyancsak az evolúciós pszichológia perspektívájából tekinti a költői igazságosság problémáját, és egy univerzális emberi adottságra, az igazságérzetre vezeti vissza. Eibl adaptív képességnek, veleszületett erkölcsi mérceként tekinti az igazságérzetet, amely a geometriai alapelvekhez hasonlóan meghatározó szerepet játszik környezetünk megítélésében.¹⁰ Ahogy például a térbeli szimmetriától való eltérésre felfigyelünk, mert az észlelést irányító elvárásainknak ellentmond, úgy a cselekedetek és következményeik közötti egyensúly megbomlása is magára vonja figyelmünket és nyugtalanítóan hat ránk, mert irritálja a „morális egyensúlyérzékünket”. Elemi igazságérzetünktől vezérelve ösztönösen törekszünk a szimmetriától való eltérés korrekciójára, a viszonzás, reciprocitás és az egyensúly fenntartására. Amikor történeteket olvasunk vagy nézünk, elvárjuk, hogy a történet végén az erényesek élete jó irányba terelődjön, a bűnösök pedig rosszul végezzék, és ezt akár az értelmzői szabadságunk messzemenő kiaknázásával és a történet erős torzítása

⁹ Uo., 20.

¹⁰ EIBL, „Az értelmet generáló költői igazságosság...”, 420–421.

árán is megvalósítjuk. Eibl értelmezésében a költői igazságosság nagyon erős értelemformáló koncepció, ami kardinális szerepet játszik abban, hogy a történetek számunkra jelentőségteljessé és emlékezetessé váljanak.

A kognitív poétika alapvetően azt az álláspontot képviseli, hogy olvasás során ugyanazok a kognitív mechanizmusok működnek, mint a hétköznapi életben, azaz nincs jelentős különbség a fikcionális és valós környezetben történő megismerési folyamatok között. Eibl azonban a morális ítélkezés vonatkozásában rámutat egy alapvető különbségre. A mai társadalmi viszonyok közepette az ember morális szempontból meghasonlást és ellentmondást tapasztal, aminek az az oka, hogy két rend között őrlődik: az elsősorban érzelmileg és morálisan irányított közeli kapcsolatok és az inkább racionálisan és telemediálisan irányított távoli kapcsolatok, másképp fogalmazva a kisebb közösségek és a személyes viszonyaiban már átláthatatlan méretű társadalom morális rendje között. Eibl szerint az evolúció alapvetően a kiscsoportos (család, horda) viszonyok kezelésére irányuló pszichológiai képességekkel ruházta fel az embert; ha túllépünk ezen a kereten, akkor olyan „művi” segédeszközökre van szükségünk, mint a szerződések, a telekommunikációs eszközök vagy az általánosan érvényes törvények. Ezek viszont a szabályok betarthatóságának és szankcionálhatóságának érdekében olyan mértékig sematizálják a cselekvést, hogy az érzelmi viszonyulások szerepe lecsökken a morális ítélkezésben.¹¹

A kettős jog problémája gyakran képezi az irodalmi szövegek tematikus csomópontját, és a megjelenített morális dilemmák jelentős része vezethető vissza éppen a kettős jog problémájára. A tragédia műfaja különösen erőteljesen épít az ebből fakadó konfliktus ábrázolására, a legismertebb példa ebben a tekintetben az Eibl által is idézett *Antigoné*, ahol a hősnő a polisz által előírt (társadalmi) törvény és az isteni (természeti) törvény között őrlődik. Eibl szerint nem kérdéses, hogy a befogadó Antigoné mellett és Kreon ellenében törpálcát, mert a hősnő által képviselt személyes viszonyok ősi értékei szólítják meg az igazságérzetet és azokat a kognitív adaptációkat, melyek mindmáig meghatározzák az irodalmi befogadás folyamatát. Az irodalmi fikció a kétféle jogrend ütközése esetén rendre a kiscsoportos jog irányába hajlik el, illetve – kognitív poétikai megközelítésben – lehetővé teszi azt a befogadói értelmezést, amely a kiscsoportos jogrend számára szolgáltat igazságot.

A morális ítélkezésben megfigyelhető különbségeket fikcionális és valós környezetben Margrethe Bruun Vaage is hasonló módon, evolúciós érvekkel

¹¹ Uo., 426.

magyarázza.¹² Míg ugyanis valós környezetben hajlunk arra, hogy morális ítéleteinkben és főleg döntéseinkben jelentős szerepet biztosítsunk a racionális mérlegelésnek, addig az irodalmi befogadásban erőteljesebb, majdhogynem kizárólagos szerepet kap az érzelmi reakció. Bruun Vaage szerint ennek több oka is lehet. Egyrészt visszavezethető az irodalmi befogadásnak arra a jellemzőjére, hogy az olvasók többsége szórakozást és kikapcsolódást vár olvasmányaitól, a racionális értékelés viszont jelentős kognitív megterheléssel jár, amit ebben a helyzetben sokan inkább kerülnek. Ugyanakkor az is jelentős szerepet játszik az érzelmi reakció dominanciájában, hogy az irodalmi szöveg a cselekvő hőst többnyire közelebről mutatja be, ami lehet akár a szereplő perspektívája is, bár általános gyakorlat az is, hogy egy fiktív világon kívül álló elbeszélő szemzőgéből látjuk a cselekedeteket. Az irodalmi szövegek konvencionális közvetítési gyakorlatai jellemzően részletes leírást adnak az eseményekről, foglalkoznak a cselekvő hősök motivációival, érzelmeivel és gondolataival, és ez még a színrevitel hagyományos dramatikus és teátrális formáira is igaz. Ezáltal lehetővé válik az olvasó vagy néző számára, hogy ne csak a társadalmi jogrendszer általános törvényei alapján ítélkezzen, hanem mintegy „személyes ismeretséget” és empatikus viszonyt alakítson ki, vagy morális érzelmekkel viseltessen a szereplő vonatkozásában. Amennyiben ugyanis a cselekvésnek nem csak a végeredményét látjuk, hanem bepillantást nyerünk a cselekvő motivációiba, perspektíváiba és érzelmeibe is, könnyebben megértjük akár az első pillantásra morálisan elítélendő tetteket is, akár fel is mentjük a vétkező hőst, és megbocsájtásunk jeléül elfogadjuk sorsának jobbra fordulását.

KÖLTŐI IGAZSÁGOSSÁG ÉS SZIMMETRIA

A költői igazságosság koncepciója egy másik megközelítésben az esztétikai szépség és az igazságosság közötti szoros összefüggésre irányítja rá a figyelmet. Ennek többféle magyarázata is van, az egyik a szimmetriára vezethető vissza, amely kulcsfogalom az evolúciós esztétikában. Ez a felfogás többek között azon az előfeltételezésen alapul, hogy a szimmetriára visszavezethető fizikai tulajdonságoknak a szexuális szelekcióban és esetlegesen még a szociális együttműködésben is kiemelt szerep jut. Az újabb elméletek fényében a paleolitikumban nemcsak a test, hanem a szerszámok szimmetriája és precíz

¹² Margrethe BRUUN VAAGE, „On the Repulsive Rapist and the Difference between Morality in Fiction and Real Life”, in *The Oxford Handbook of Cognitive Literary Studies*, ed. Lisa ZUNSHINE, 421–439 (Oxford: Oxford University Press, 2015), 433.

díszítése is fontos impulzusokat szolgáltatott az egyének képességeiről, egészségéről, társadalmi rangjáról és megbecsültségéről.¹³ A szerszámok szimmetriájának és szépségének megítélése a modern esztétikai értékelés eredetének tekinthető, amely az antropológusok szerint már eredeti formájában is kiterjeszhető volt egyéb tárgykörökre. Az ún. „szexi kézibalta”-elmélet szerint a balták szimmetriája és aprólékos megformáltsága akár arra nézve is információt szolgáltatott készítőjéről, hogy az mennyire volt értékesnek tekinthető az együttműködés szempontjából.¹⁴ A szimmetria, a szépségről alkotott ítéletek fontos tényezőjeként tehát már az őskőkorszakban is kapcsolódhatott szociális és morális értékítéletekhez.

Az esztétikai szimmetria eredetére vonatkozó másik elmélet szerint az emberben fellelhető egy eredendő törekvés a belső és külső folyamatok közötti egyensúlyi állapot fenntartására, amely a biológiai homeosztázisra vezethető vissza. Günther A. Höfler jelen folyóiratszámában olvasható írásában olyan művészetpszichológiai érvelést mutat be, miszerint az egyensúlyi állapot megbomlására utaló ingerek feszültséget ébresztenek, ennek feloldása viszont hedonikus élvezetbe torkollik, amely az esztétikai élmény alapvető minőségét biztosítja. A feszültségkeltés és feszültségoldás az érzéki benyomásokon túlmenően egyéb orientáló koncepciókkal is összekapcsolódik a műélvezet során. Ilyen az igazságosság, amelynek „megbillenése” hasonlóképpen az egyensúlyi helyzethez való visszatérést kívánja, és ennek megvalósulása egy művészi koncepció kontextusában magasszintű esztétikai kielégüléshez vezet.

Az igazságosság ebben az elképzelésben költőinek, poétikusnak és szépnek hat, és ez az értékelés nemcsak a művészeti befogadás kontextusában tekinthető érvényesnek. Fontos ugyanis hangsúlyozni, hogy a költői igazságosság morális egyensúlyra alapozott fogalma mindennapi történésekre is vonatkozatható, mégpedig akkor, ha egy gaztett büntetése vagy következménye harmonizál bizonyos esztétikai elvekkel. A szimmetria és az arányosság esztétikai szempontból is élvezhető minőségűvé avathatják a büntetést, de még a bosszút is, vélik Thomas M. Tripp és kollégái, akik empirikus kísérletekben igazolták, hogy az emberek a bosszú megítélésénél gyakorta támaszkodnak esztétikai elvekre.¹⁵ Ezek a vizsgálatok rávilágítanak azokra az aspektusokra,

¹³ Wienfried MENNINGHAUS, *Aesthetics after Darwin: The Multiple Origins and Functions of the Arts* (Boston: Academic Studies Press, 2019), 97.

¹⁴ Marek KOHN and Steven J. MITHEN, „Handaxes: Products of Sexual Selection?”, *Antiquity* 73 (1999): 518–526, doi:10.1017/S0003598X00065078.

¹⁵ Thomas M. TRIPP, Robert J. BIES and Karl AQUINO, „Poetic Justice of Pretty Jealousy? The Aesthetics of Revenge”, *Organisational Behavior and Human Decision Processes* 89 (2002): 966–984, 967–968.

amelyek a valós vagy fiktív cselekvést költőivé avatják a megfigyelők szemében. A bosszút is lehet szépnek, szellemesnek vagy csodásnak találni, gondolkunk csak arra, hogy az „édes bosszú” számos hollywoodi film központi tárgya. A megítélés alapja a bosszú „helyes” mértékében áll, amelynek köszönhetően éppen esztétikai minősége folytán kerül közel a költői igazságossághoz. A bosszú megítélését vizsgáló kísérletek a helyes mérték tekintetében három kritérium fontosságát bizonyították: egyrészt az altruizmus, másrészt a helyzethez való igazodás, harmadrészt pedig a szimmetria szerepét. Ha a bosszúálló a közösség jóléte érdekében cselekszik, akkor ez az aspektus – bár kisebb mértékben – támogatja a bosszú legitimálását.¹⁶ A megfigyelők szemében ennél hangsúlyosabban esik latba a költői igazságosság szempontja, hogy a büntető cselekvés megfelelő válasznak tekinthető-e a kiváltó incidensre és igazodik-e az adott helyzethez. Ha a bűnös cselekvés és a büntetés formai szempontból harmonizálnak, kivitelezésüket tekintve jól illeszkednek egymáshoz, akkor ez hozzáadott esztétikai értéket jelent. Végül pedig meg kell említeni a helyes mérték legmeghatározóbb kritériumát, a szimmetriát, amely elsődlegesen a büntetés következményeinek egyensúlyára, vagyis az arányosságra vonatkozik. Mindezeknek köszönhetően az eredeti bűnös incidens bosszúval történő korrekciója a költői igazságossághoz hasonlóan a feszültség azonnali oldását és a beteljesültség jutalmazó érzését hozhatja el a kívülről megfigyelők számára.

A szimmetria ebben a megközelítésben nyilvánvalóan nem tekinthető pusztán esztétikai minőségnek, hanem kiterjeszhető egyéb területekre, így a társas viszonyokra is. A morális szimmetria alapja szokványos megközelítés szerint az arányosság, amely a retributív büntetés kiszabását tűzi ki célul. Ennek az a lényege, hogy a büntetésnek az elkövetett bűn súlyához kell igazodnia. Bár a retribúció elve alapján nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy mi a vétkes cselekményhez mért legarányosabb büntetés, pusztán úgy érezzük, hogy a károkozás retorziót érdemel, és ez a meggyőződés önmagában is legitimálja a mindenkor kiszabásra kerülő büntetést. Leo Zaibert hangsúlyozza, hogy a retribúció a közhelyes felfogásokkal szemben nem azonos a talio-elvvel (*lex talionis*, azaz „szemet szemért, fogat fogért”), amely úgy értelmezi a sérelem és büntetés egyensúlyát, hogy a bűnösnek ugyanazt a kárt kell elszenvednie, mint amit másnak okozott: tedd azt másokkal, mint amit mások tesznek veled.¹⁷

¹⁶ Uo., 975.

¹⁷ A talio-elv a retribúció elvével szemben normatív módon pontosan meghatározza, hogy mi a büntetés helyes mértéke, amely minőségi és mennyiségi korlátozást is jelent, hiszen a

A költői igazságosság mint a morál arányos és szimmetrikus koncepciója egyéb elméletekben is előkerül. Scott Forschler érvelésében a költői igazságosság fogalma az arany szabályból ered, amely szinte minden kultúrában fellelhető és azt követeli tőlünk, hogy úgy bánjunk másokkal, ahogyan szeretnénk, hogy azok bánjanak velünk. Ez is egy optimális egyensúly előfeltételezésén alapuló koncepció, amely egy ideális erkölcsi rend képzetét vetíti elénk. Forschler szerint a költői igazságosság az arany szabályt erősíti, és egy olyan történetben ölt formát, amelynek során egy vétkezt önkéntelenül ér utol a végzete, anélkül, hogy bárki is szándékosan büntetné őt azért, amit tett. A büntetés magának a bűnös cselekedetnek a következményeként áll elő, így a vétkes csak magát okolhatja balsorsáért, amely a kozmikus igazságosság és szépség képzetét vetíti elénk. Forschler szerint a költői igazságosság eredeti elképzelése magas esztétikai minőséget képvisel, mert egy olyan bűnös útját mutatja meg, aki megérti mindazt a rosszat, amit tett, anélkül, hogy elszenvedne egy olyan szándékos büntetést, amely esetlegesen aránytalan megtorlásban és az erőszak ördögi körében öltene testet.¹⁸

Azonban a büntetés szimmetriájának és arányosságának a tétele nem mindegyik recepcióelméleti elképzelésben kerül igazolásra. Margarethe Bruun Vaage a nemi erőszak reprezentációjával kapcsolatban részletesen kifejti, hogy a filmes narratívákban a nemi erőszaktevő bosszúból történő meggyilkolása teljes mértékig legimitálható és élvezetet kelt annak okán, hogy a nőket és gyermekeket érintő nemi inzultus intenzív empatikus reakciókat és erőteljes felháborodást vált ki a nézőkből.¹⁹ Valós környezetben viszont a legtöbben túlzónak és elfogadhatatlannak tekintenének egy ilyen súlyos büntetést. Ezt a diszkrepanciát empirikus kutatások eredményei is vizsgálják, miszerint a fikciók esetében a befogadó olyan mértékben vágyja a bűnös bűnhődésének látványát, hogy inkább hajlandó az igazságosnál nagyobb és kegyetlenebb büntetést is elfogadni, mintsem, hogy lemondjon róla.²⁰ A befogadó jellemzően elégedetlen azokkal a narratívákkal, amelyek végén az áldozat lelki nagysága abban mutatkozik meg, hogy belenyugszik a sérelembe és megbocsájt a bántalmazónak. Ehelyett az elégti ki érzelmileg, ha a történet

büntetés nem lehet az okozott kárnál súlyosabb. Vö. Leo ZAIBERT, *Punishment and Retribution* (Aldershot–Burlington: Ashgate, 2006), 5.

¹⁸ SCOTT FORSCHLER, „Revenge, Poetic justice, Resentment, and the Golden Rule”, *Philosophy and Literature* 36, no. 1 (2012): 1–16, 3.

¹⁹ BRUUN VAAGE, „On the Repulsive Rapist...”, 426.

²⁰ ARTHUR A. RANEY, „Punishing Media Criminals and Moral Judgment: The Impact on Enjoyment”, *Media Psychology* 7 (2005): 145–163, 151.

végén szenvedni láthatja a bűnöst,²¹ és ez akkor is így van, ha a büntetés következményei messze meghaladják az eredeti inzultusét. Bruun Vaage evolúciós pszichológiai érvelése természetesen nem zárja ki, hogy a valóságos helyzetekről alkotott morális ítéleteink is lehetnek aránytalanok, és empirikus személyek megbüntetésére irányuló vágyunk is lehet túlzó, főként, ha közelről vagy akár személyesen is érintve vagyunk egy-egy történés kapcsán.

A művészeti antropológia és az evolúciós esztétika egyaránt támogatja azt a felvetést, hogy az igazságérzet és a morális értékelés az esztétikai alapelvként is értett szimmetria és arányosság koncepcióval szorosán összefonódva formálódik. Ez az alapja annak, hogy az igazságérzet olyan alapelvként (vagy gadameri értelemben vett előítéletként) értelmezhető, mely az irodalmi befogadás során két aspektusban is az élvezet forrása lehet: egyrészt a formai kompozíció összetevőjeként, másrészt pedig az etikai tartalom komponenseként is okozhat megelégedést és gyönyörködtethet.²² Az elbeszélés szerkezetét tekintve akkor váltja be a hozzá fűződő esztétikai elvárásokat, ha az eseménysor az arisztotelészi maximának megfelelően nem véletlenszerű történések sora, hanem kauzálisan vagy a végállapot felől motivált zárlattal rendelkezik, és az események funkcionális részét képezik az adott végkifejlet felé tartó eseménysornak. Az olvasó az irodalmi szövegre mint rendezett, célirányos esztétikai kompozícióra tekint, amelynek koherenciájában az igazságosság ígéretét fedezi fel. Erre saját mitikus elképzeléseitől hajtva egy igazságos világrend duális logikáját vetíti rá, amelyet a kiegyensúlyozottság és a szimmetria iránti vágy is táplál. Az igazságérzet optimális esetben a kompozíció egészét érintő kiegyensúlyozott szerkezetben teljesedik ki, azaz az olvasó előzetes elvárása a mű végéig érvényben marad, amikor is az igazságérzet már pusztán a formális lezárás folytán is elégtételhez jut. A lezárás értelmet vetít a korábbi történésekre, azaz a kompozíció arányosságban kiteljesedő esztétikai megalkotottsága az egyensúly állapotát és az igazságosság ígéretét hordozza.

Jelen tematikus folyóiratszám célja annak bemutatása, hogy a 21. századi irodalomtudomány újra napirendre tűzte azt a Thomas Rymer által 1677-ben indított irodalomelméleti vitát, amely a költői igazságosság létjogosultságának kérdése körül alakult ki. Az olvasók figyelmét ezzel kapcsolatban arra szeretnénk ráirányítani, hogy a mai és a korábbi diskurzus hangsúlyai erősen eltérnek. A hagyományos poétikai és esztétikai elméletek azzal a problémával

²¹ Jonathan HAIDT, „The Moral Emotions”, in *Handbook of Affective Sciences*, eds. Richard J. DAVIDSON, Klaus R. SHERER and Hill H. GOLDSMITH, 852–870 (Oxford: Oxford University Press, 2003), 856.

²² Lásd Günther A. HÖFLER tanulmányát jelen folyóiratszámomban: „A költői igazságosság mint az irodalmi elváráshorizont alkotórésze”, ford. SZABÓ Judit, 442–455.

foglalkoztak, hogy elvárható-e az autonóm esztétikai alkotástól bármilyen morális küldetés teljesítése, illetve amennyiben az irodalmi műhöz morális misszió társítható, azt nem akkor teljesíti-e be leginkább, ha az igazságosság iránti késztetésnek ellenállva éppen a fennálló morális rend megkérdőjelezése által támogatja az erkölcsi érzékenyítést. Ezzel szemben az újabb, kognitív pszichológiai és antropológiai alapokon nyugvó elméletek a szövegről az olvasóra helyezik a hangsúlyt, és immár nem a plot zárlatától várják az igazságosság beteljesítését, hanem azokból a cselekményelemekből és szövegtechnikákból kiindulva, melyek az olvasónak az igazságosságra vonatkozó elvárásrendszerét alakítják. A költői igazságosság ebben a megközelítésben nem a szövegszerű megvalósulásban nyeri el értelmét és jelentőségét, hanem olyan veleszületett „mérce”, „igazságérzetre”, illetve morális és esztétikai egyensúly iránti vágyra apellálva, amely az igazságosság irányába tereli az értelmező munkát. Ez pedig akkor is betölti esztétikai funkcióját, ha az irodalmi szöveg vagy mediális tartalom ezt a vágyat nem szolgálja ki, és az egyén irritációt, kognitív diszonzanciát és feszültséget érzékel a történet megértése közepette. A kognitív poétika tehát rehabilitálja a költői igazságosság koncepcióját, mely az olvasói elvárásrendszer meghatározó részeként alakítja az értelmezést. Jelen tematikus összeállításban a befogadói elvárásokon alapuló újabb megközelítések eltérő szempontjainak és perspektívájának hangsúlyozására – a normatív esztétikákhoz kapcsolódó *költői igazságszolgáltatás* terminusával szemben – a *költői igazságosság* megjelölést használjuk.